

4-MAVZU: Xalq dostonlari. Qahramonlik dostonlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. Romantik dostonlarning g'oyaviy badiiy xususiyatlari.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ

“Достон” сўзи форс тилидан олинган бўлиб, “қисса”, “хикоя”, “тарих” маъноларини ифодалайди. Ўзбек бадий адабиётида дostonлар яратилиш усулига кўра икки хил бўлади. Биринчи тури ёзма адабиёт вакиллари томонидан ҳар бир банди маснавий – икки мисрадан иборат, фақат шеърий шаклда яратилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Навоийнинг «Хамса» асаридаги бешта дoston ва ҳоказолар. Ёзма адабиётдаги дostonлар аруз вазнида ёзилади. Индивидуал ижод маҳсули ҳисобланади. Бинобарин, ёзма адабиётдаги дostonлар яқка шахс ижоди анъаналари асосида вужудга келади.

Иккинчи тур дostonлар оғзаки ижод маҳсули сифатида фольклор анъаналарга бўйсунган ҳолда яратилади. Филология фанлари доктори, профессор М.Саидов таърифича, оғзаки ижоддаги дostonларда шеърий ва насрий парчалардан иборат бадий манба – матн бўлиши керак. Иккинчидан, дostonнинг музыкаси бўлиши лозим (Бу ўринда шуни аниқлаб олиш керакки, ҳар бир алоҳида олинган дoston учун алоҳида йирик музыка асари бўлиши шарт эмас). Учинчидан, дostonни бир киши ижро этганлиги туфайли куйловчи дўмбира черта билиши ёки қўбиз чала билиши зарур. Тўртинчидан, дostonни куйлаётган бахши яхши овозга эга бўлиши ва қўшиқ айтиш маҳоратини эгаллаган бўлиши зарур.

Халқ оғзаки ижодидаги дoston фольклоршунос олимларнинг диққатини алоҳида ўзига жалб этган, ўзбек халқ оғзаки ижоди таркибида энг кўп ўрганилган, катта мунозараларга сабаб бўлган, қолаверса, ўзбек халқ оғзаки ижоди меросини бутун дунёга маълум ва машҳур қилган жанрдир.

Дostonни олимлар синкретик жанр деб биладилар. «Синкретик» сўзи юнонча бирлашган; қисм, бўлакларга ажралган маъносини беради. Дoston ҳақида гап борганда, синкретик сўзи бу жанрдаги асарларда сўз, мусиқа, хонандалик, ҳофизлик, бадий ўқиш, нотиқлик, актёрлик санъатларининг уйғун намоён бўлишини изоҳлайди. Ҳақиқатан ҳам, Бола бахши (Қурбонназар Абдуллаев), Чори бахши Хўжамбердиев, Шомурод бахши Тоғаев, Қаҳҳор бахши Қодир бахши ўғли Раҳимов ижроларини бевосита кўриш ва эшитиш жараёнида юқорида қайд этилган санъатларнинг тўлиқ гўзалликда уйғунлашувини, қўшимча равишда бу ижрочи ва ижодкорларда бадиха санъати маҳорати тўлиқ намоён бўлганини кўрганмиз. Устоз Муҳаммаднодир Саидовнинг юқорида қўйган тўрт талабига кўра дoston ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун бахшининг бевосита тингловчилар доирасида табиий вазиятда ижро маҳоратидан баҳраманд бўлиш шартини ҳам қўшимча равишда қайд қилмоқчимиз. Бу шартнинг зарур эканлиги телевидение, радио, фонограммалар орқали дoston ижроси билан танишиш натижасида аниқ сезилади. Бахши техник воситалар (камера, микрофон)

гувоҳлигидан кўра бевосита тингловчилар учун табиий шароитда достон ижро этганида ўзини эркин ҳис қилади, бадиҳагўйлик қобилиятини яхшироқ кўрсатиш имконига эга бўлади. Бахши достон куйлаётганида ўзининг ижросидан ўзи завқланадиган пайт бўлади. Тингловчилар бахши маҳоратидан баҳра олиб эҳтиросли овозлар чиқаришади. Ана шундай ҳолатда бахшининг қайнаши рўй беради. Табиий шароитда қайнаш тезроқ амалга ошади. Ундан ташқари дўмбира тўнтариш одати ҳам бор. Ижрочи бир оз дам олиш баҳонаси билан дўмбира тўнтиради ва хонадан ҳаво олиш учун ташқарига чиқади. Бу вақтда тингловчилар ўз атаган ҳадяларини тўплаб дўмбира ёнига қийиқчага солиб қўйишади. Бу одат ҳам табиий ижро пайтида осон ва қулай бажарилади. Хуллас, бахши учун ҳам, тингловчи учун ҳам оддий, самимий, табиий шароитда достон айтиш маъқул ҳисобланади. “Достон” сўзининг яна бир маъносини ҳам билиб олиш керак. Бу – эл орасида гапирилмоқ, куйланмоқ, оғизга тушмоқ демакдир. Демак, достонларда иштирок этган қаҳрамонлар, бир томондан, асардаги образ сифатида қайд этилса, иккинчи томондан, эл оғзига тушувчи, шуҳрат топувчи инсон тушунчасини ҳам ўзида сингдирган бўлади. Натижада, айниқса, ижобий қаҳрамонларнинг оғизга тушиши ёки муҳаббат топиши халқ педагогикаси талабларига ҳам жавоб берадиган инсон бўлиб танилиши билан боғланади.

Шундай қилиб, «Алпомиш», Гўрўғли туркумидаги «Гўрўғлининг туғилиши», «Малика Айёр», «Равшан» каби ўнлаб асарлар, «Кунтуғмиш», «Рустамхон», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» кабилар халқ оғзаки ижодидаги достон жанрига мансуб намуналар бўлиб, асарлар давомида эл қалбидан самимий ҳурматга сазовор, шуҳратга эришган дурдоналардир.

Достонни бахшилар куйлайдилар. Бахшилар эса ўз устозларидан махсус достончилик сирларини ўрганган санъаткорлардир. Агар мақолларни, топишмоқларни миллатимизнинг истаган вакили айтиши, қўшиқларни ҳар бир ошиқ ёки маъшуқа ижро этиши мумкин бўлса, достон ижроси алоҳида шогирдлик фаолиятини бошидан кечирган, махсус таълим кўрган ва муайян иқтидорга эга шахсгагина насиб қилади.

«Бахши» сўзи «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да тўрт хил маъно бериши кўрсатилган:

1 – донишманд, 2 – достонларни куйловчи, 3 – дам солиб даволовчи табиб, 4 – Бухоро хонлигида қурилиш маблағини назорат қилувчи. Юқоридаги тўрт маънодан учтаси бевосита достон айтувчи бахшиларга тегишли, десак хато бўлмайди. Чунки халқ орасида бахши бўлиш учун инсон донишманд, ақлли бўлиши керак, деган фикр қайта-қайта таъкидланади. Иккинчидан, “бахши” луғатда изоҳ берилишича, халқ достонларини ижро этади. Учинчидан, қадим замонлардан халқ тасаввуридаги бахшилар сўзнинг мўъжизавий фазилатидан фойдаланиб кишиларни турли хасталиклардан фориғ қилувчи одамлар ҳисобланган. Ҳозир ва ўтган асрларда бахши даврасида иштирок этган одамлар достон эшитиш билан бирга дардларидан ҳам қутулганлар, турмуш ташвишларидан озод бўлганлар, ўзларини енгил сезганлар. Ўзбек фольклоршунослиги асосчиси Ҳ.Т.Зарифовнинг маълумот

беришича, бахши мўғулча ва бурятча “бахша”, “бағша” сўзларидан олинган бўлиб, “устод”, “маърифатчи” маъноларида қўлланган. Маълум бўладики, бахши халқ томонидан чексиз ҳурматга эга, эъзоз топган ҳунар эгалари экан. Фольклоршуносликда бахшиларнинг турли номлар билан аталгани ҳам маълум. Хусусан, юзбоши, соқи, жиров, жирчи, оқин шулар жумласидандир. Баъзан уста сўзи ҳам қўлланган. Бахшиларнинг устоз изидан чиқиб, ўзига хос услубда, бадихағўйликдан кенг фойдаланувчилари, кўпинча, шоир деб ҳам аталган. Шунингдек, Хоразмда дoston айтувчи аёллар халфа номи билан машҳурлар.

Дostonчилик мактаблари. Ўзбек дostonчилигида дoston куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Биринчидан, Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз, Қамай, Нарпай, Шеробод, Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай дostonчилик мактабларида дўмбира чертиб якка ҳолда, бўғиз овоз билан ижро этилган. Иккинчидан, Хоразмда тор, дутор, ғижжак, гармон, буламон, қўшнай, доира жўрлигида баъзан якка, баъзан жуфт ҳолда, очик овоз билан ижро этилган. Учинчидан, Фарғона водийсида дутор жўрлигида очик овозда айtilган.

Шубҳасиз, ўзбек дostonчилигида кенг тарқалган ижро усули дўмбира жўрлигида бўғизда дoston айтиш ҳисобланади. Бахшининг бўғизда ичдан куч билан овоз чиқариши жуда қадим замонларда шимол халқлари афсунгарлари – шаманларда мавжуд эди. Демак, ўзбек бахшиларини узок ўтмиш замонлар билан қандайдир жанр ёки санъат ижроси боғлайди. Эҳтимол, кейинчалик бу ижро усули бахшилар учун анъана бўлиб қолган. Ўзбек дostonчилиги миф – афсона – ривоят – нақл – эртак – дoston босқичларидан иборат диффузия ҳаракатининг сўнгги босқичида вужудга келган деб тахмин қиламиз. Мана шу жараённинг муайян босқичида ижро усули ҳозирги бахшиларимизнинг дoston айтишларини эслатиши мумкин бўлгандир. Ҳар ҳолда бундай бахшичилик санъати бир неча асрлик тажрибага эга эканлиги билан бошқа ижролардан ажралиб туради.

Филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев маълумотига кўра, Булунғур дostonчилигида қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш кўпроқ амалга ошган. Бу мактабнинг сўнгги вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) ҳисобланади. Фозил Йўлдош ўғли ижросидаги «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Малика айёр» каби дostonлар ёзиб олинган. Фозил Йўлдош ўғли Йўлдош, Қўлдош, Суяр шоирларнинг тарбиясини олган. Айниқса, у ижро этган «Алпомиш» дostonи халқ ижодидаги энг мукамал асар сифатида бутун дунё фольклоршунос олимлари томонидан тан олинган. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг номи ҳамиша Фозил шоир қаторида жуфт келади. Эргаш шоир (1868-1937) Қўрғон мактаби вакили эди. Нурота худудининг шуҳрати айнан ана шу бахши ва Пўлкан шоир (1874-1941) ижоди билан боғлиқ. Бу ерда "Алпомиш", "Якка Аҳмад", "Кунтуғмиш", "Равшан" дostonларини ижро қилиш анъанаси кенг ривожланган эди.

Фольклоршуносликда аёл бахшилар: Султон кампир, Тилла кампир, шунингдек, Ёдгор, Жуманбулбул, Жоссок бахшилар ижоди ўрганилган. Шаҳрисабз дostonчилигида Абдулла Нурали ўғли (1874-1957), Нарпай

достончилигида Ислом шоир Назар ўғли (1874-1953) ижоди алоҳида қайд этилган. "Орзигул", "Соҳибқирон", "Эрали ва Шерали" каби достонлар ижросини бу мактаб вакиллари юқори санъат даражасига етказиб қуйлаганлар.

Бир бахшининг ижоди бутун туман бахшичилик анъанасига сезиларли таъсир ўтказиши ҳаёт тажрибасида тасдиқланган ҳолдир. Масалан, бир пайтлар бахшилар сулоласи билан ғурурланган мактаблар бугунги кунда инқирозга юз тутган бўлиши мумкин. Хусусан, ҳозирги пайтда Булунғур, Нурота туманларидаги машҳур бахшилар ўз фаолиятларини тўхтатганлар. Шу билан бирга Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги Қодир бахши Раҳимов анъанаси тўла қувват билан фарзандлари Қаҳҳор, Абдумурод, Баҳром тимсолида давом этмоқда.

Достон ижросида Хоразм усули Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги анъанадан тамомила фарқ қилади. Бу ерда достон ижроси профессионал хонандалик йўлида амалга оширилади. Бахши достон матнини ёддан ижро этади, шу билан бирга дўмбира чертувчи бахшилардан фарқли равишда достонга йўл-йўлакай ўзгартириш киритишдан ўзларини сақлайдилар. Чунки Хоразм достончилигида достон матн, кўпинча, халқ китоблари туркумидаги XIX асрда чоп этилган китобларга асосланади. Матнга ўзгартиш киритиш бу анъана қоидалари бўйича маъқулланмайди. Табиий савол туғилади: у ҳолда Хоразм бахшиларининг достон айтиш маҳоратини қайси мезон белгилаши мумкин? Хоразм бахшилари ўз маҳоратларини достонни айтишда мумтоз мусиқага, достондаги шеърини парчаларни алоҳида қаҳрамоннинг арияси даражасида қуйлаш билан кўрсатадилар. Хоразм бахшиларининг овози мумтоз ашула айтувчилар овозидан деярли фарқ қилмайди. Достон мусиқаси ҳам мумтоз санъат усулига асосланган. Аҳмад бахши, Бола бахши, Қодир созчи, Болтавой бахши каби санъаткорлар ижоди Хоразмда шуҳрат топган эди.

XX аср Хоразм достончилиги ривожини, шубҳасиз, Бола бахши - Қурбонназар Абдуллаев ижоди билан боғлиқдир. Хоразмда аёлларнинг достон айтиши ҳам кенг тус олган эди. Биби шоира, Хонимжон халфа, Ожиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова Хоразм достонларини қуйлашда етук бахшилар қаторидан муносиб ўринга эга бўлдилар. Бу анъана бугунги кунда ҳам тўлиқ давом этмоқда. Қаландар бахши Норматов, Норбек Абдуллаев, Зулфия Ортиқова, Нодира Бекова, Роҳат Хўжаниёзовалар устоз бахшилар ва халфалар санъатини давом эттирмоқдалар. Айниқса, "Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам", "Ошиқ Ойдин", "Бозиргон" каби достонлар маҳорат билан ижро этилмоқда. Халфалар эса достондан парчалар, тўй кўшиқларини, лапар, яллаларни қуйлашда халққа роҳат бағишламоқдалар.

Хоразм достонларини ижро этишда маҳаллий шароитда тажрибадан ўтган тарихий одатлар ҳақида бахшилардан маълумот олганмиз. Унга кўра XIX-XX асрларда Хоразмда катта тўй берган одам маросимга уч-тўрт гуруҳ бахшиларни чақирган. Гуруҳлар бир-бирларига халақит бермайдиган масофада давра қуришган. Тингловчи бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтиб юрган. Қайси бахши маъқул бўлса, ўша даврани маъқул кўрган. Натижада,

тўй охирида моҳир ва нўноқ баҳши атрофидаги тингловчилар сонига кўра ажралиб қолган. Ёллон қилинмаган мусобақада мағлубиятга учраган баҳши ўз устида ишлашга мажбур бўлган. Шунингдек, Бола баҳшининг эслашича, Муҳаммад Раҳимхон Феруз хонлик пайтида ҳар йили ҳофиз, созанда, баҳшиларнинг кўригини ўтказар экан. Кўрикдан ўта олмаган санъаткор тингловчилар олдида соз чалиш, ашула айтиш, дoston куйлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинар экан. Бу санъаткор кейинги кўриккача муттасил машқ қилиб ўзини оқлашга уринган. Дарвоқе, 1909 йилда 9-10 яшар Қурбонназарни хон ҳузурида дoston айтишга чақиривади. Феруз ёш баҳшидан унинг исмини сўрайди. Бола исми Қурбонназар эканини айтганида, хон табассум билан: - Сенинг исминг Қурбонназар эмас, Бола баҳши, - деб унга оқ фотиҳа берган экан. Шу-шу Қурбонназар Абдуллаев Хоразм ва Туркманда "Бола баҳши" номи билан машҳур бўлган.

Хоразм дostonчилигини чуқур илмий асосда ўрганган филология фанлари доктори, профессор Сафарбой Рўзимбоев Хоразм дostonчилиги, ўз навбатида, Шимолий ва Жанубий анъаналарга бўлиниши, уларнинг ўзаро фарқлари ва баҳшилар, созчи (гармонь билан дoston айтувчи ижрочи)лар ҳақида қимматли маълумотларни баён этган .

Ўзбек дostonчилик анъанасининг яна бир тури Фарғона водийсида шаклланган. Наманган вилоятининг шимоли Уйчи, Янгикўрғон, Чортоқ атрофларида Дехқонбой Баҳромов, Икром Ризаев, Омон баҳши Раззоқовлар ижод қилишган. Маҳаллий халқ оғзаки ижодини ўрганган олим Абдушукур Собиров таниқли фольклоршунос олим Тожибой Ғозибоев билан ҳамкорликда мазкур дostonчилик анъанасини ўрганиб, Қўлбуқон, Сайрам, Ариқбўйи (Ариқмўйин) мактаблари мавжудлигини қайд этади .

Аҳмаджон Мелибоев "Сафед Булон ҳикоялари" китобида Пешкўрғон қишлоғида истиқомат қилган Олим баҳшидан "Ёзи билан Зебо" дostonини ўн икки варақли ўқув дафтарида ўнтасига ёзиб олиб, Музайяна Алавияга юборганини маълум қилган . Аммо бугунги кунда Фарғона водийсидаги дostonчилик анъанасида дoston ижро этадиган баҳшилар ижод фаолиятларини тўхтатганлар.

* * *

Ҳамма ўзбек дostonчилиги анъаналарида ҳажман чекланиш кузатилмайди. Маданий меросимиз хазинасида "Бозиргон", "Соҳибқироннинг туғилиши" каби кичик асарлар ва айни пайтда, "Алпомиш", "Малика Айёр"дек йирик дostonлар бор. Дostonлар ҳажмидаги нисбий ўлчов инобатга олинса, дўмбира чертиб ижро этиладиган Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарёда айтиладиган дostonлар ҳажми Хоразм дostonларидан ҳам, Фарғона водийси дostonларидан ҳам кенглиги билан ажралиб туради. Ҳажман Фарғона водийсидагилар анча кичик ҳисобланади. Дoston матни шеърӣй ва насрий парчалардан иборат бўлади. Фозил Йўлдош ўғли Булунғур туманидан бўлгани учун дўмбира чертиб ижро этиладиган дostonларни шартли равишда Самарқанд дostonчилиги деб атаймиз. Бу анъана асарларида шеърӣй ва насрий парчалар бадий жихатдан, воқеалар

баёнини ифодалаш, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини тасвирлаш жиҳатдан тенг ҳисобланади. Фикримизни далиллаш учун Эргаш Жуманбулбул куйлаган "Равшан" достонидан насрий парча келтирамиз: "Оқ қиз шундай қиз эди: оти Оққиз, Зулхуморга нақ қиз. Оққиз ўзи оқ қиз, ўзи тўлган соғ қиз, ўрта бўйли чоғ қиз, ўйнагани боғ қиз, уйкучи эмас, соғ қиз, эри йўқ ўзи – тоқ қиз, яхши – текис бўз болани кўрса, эси йўқ – аҳмоқ қиз, қора кўз, бодомқовоқ қиз, синли – сиёқ қиз, ўзи семиз – туриши ёғ қиз; ўйинга қулайроқ қиз, тўғри ишга бўлайроқ қиз, ўзи анқов олайроқ қиз, танаси тўш қўйган кенг қиз, сағриси дўнг қиз, урушқоқ эмас – жўн қиз, аъзоси бари тенг қиз..."
Бу достондаги шеърӣ қисмлардан бирига диққат қилинг:

Чу деб отин уради,
Оёғини тиради.
Сувсиз чўлда Ғиркўк от
Ирғиб, сакраб боради.

Сувсиз чўлда мард Ҳасан,
Қаттиқ қистаб боради.
Обрў бер, деб йўлларда,
Ҳасан кетиб боради .

Баъзи ўринларда дўмбира чертиб айтиладиган достонларда лирик мазмундаги шеърлар ҳам учрайди:

Пайдо бўлди икки гавҳар донадан,
Парвоз қилиб учдим манзилхонадан.
Ўлим учун ғам емайман, бўйингдан,
Бир армоним, ёлғиз эдим энамдан .

Юқорида келтирилган парчадан битта мақсадни назарда тутамиз. Мазкур анъанадаги асарларда шеърӣ ва насрий парчалар бадий жиҳатдан бир-бирига мутаносиб туради. Насрий парчада қофиялашган наср – илмӣ адабиётда сажъ деб аталадиган усул қўлланган. "Оққиз, нақ қиз, соғ қиз, чоғ қиз, боғ қиз" каби қатор қофияларнинг қўлланиши, матнда кулгили лавҳаларнинг яратилиши бахши маҳорати даражасини кўрсатиш билан изоҳланади. Шеърӣ ўринларда воқеалар ривожӣ, содир бўлаётган ҳодисалар баёни билан танишдик. Отнинг, Ҳасаннинг сувсиз чўлда шиддат билан кетишига гувоҳ бўлдик. Кейинги тўртликда эса қаҳрамон ҳис-туғуси ифодаланганини кўрдик. Маълум бўладики, Қадимги Булунғур, Нур ота ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё достончилигида шеър ва наср шаклидаги парчалар бадий жиҳатдан тенг туради. Бадий мукамаллик ҳар икки шаклга хос фазилат сифатида белгиланаверади.

Бу фикрни Хоразм достонларига нисбатан айта олмаймиз. Чунки "Ошиқ Ғариб", "Ошиқ Албанд", "Кампир", "Бозиргон" достонларидаги

воқеалар ривожига фақат насрий парчалар зиммасига юклатилган. Агар ўқувчи дostonнинг мазмуни билангина танишиш мақсадини ўз олдига қўйса, дostonдаги насрий парчаларни ўқиш кифоядир. Шеърда эса асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолати, ички кечинмалари ифодасини топади. "Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам" дostonида Шоҳсанам канизларидан уялиб ўз ҳолини шундай билдиради:

То дунёдан кўз юммайин,
Қайғудан жудо бўлурму?
Ўғзал ёрнинг фироқинда
Ўлмаклик раво бўлурму .

Насрда қуйидагиларни ўқиймиз: "Андин сўнг Шоҳсанамнинг аҳволини эшитиб, Ақча садоқатли бўлиб, маҳрам либосини кийиб Ширвон, Шемоха кетти. Неча кунлар юриб Ширвон, Шемоха етти" . Бу анъана ҳамма Хоразм дostonларига хос ҳисобланади. Шеъринг парчаларда лирик эҳтирос акс этади. Наср эса дostonдаги воқеани баён этиш учун хизмат қилади. Шунинг учун наср бадий мукамаллик билан ажралмайди. Агар Хоразм дostonларидаги шеъринг парчалар алоҳида мусиқа жўрлигида айтилишини назарда тутсак, бир дoston ўзига хос қўшиқ концертдан иборат бўлиб қолади. Бахшининг дoston воқеаси ҳақидаги ҳикоя эса концертнинг ўзига хослигини таъминловчи бир белги, холос.

Энди Наманган дostonчилиги анъанасига оид "Замонбек"дан олинган парчага диққат қилинг: "Ўғруғли йигитларининг ғайрати келиб, ўтдай туташиб, Шодмон полвон деган йигит Маманиёз орқасидан қувиб турган жойи экан:

Кўринг Шодмон полвон ишини,
Уни-буни деганига қўймайди.

Кўп йигити бир айланиб келганда,
Маманиёз бир ағдариб ташлайди" .

Наср ва шеърдан иборат парча мазмунидан кўриниб турибдики, Фарғона водийсидаги Наманган дostonчилигида наср ва назмнинг бадий вазифасида фарқ йўқ экан. Ҳар иккала шаклда ҳам воқеа ривожига, дoston мазмунидаги лавҳалар тасвири ифодасини топаверади.

Юқорида мисоллар билан кўрсатилган уч анъана ҳақида тасаввур пайдо бўлганидан сўнг ўзбек дostonчилиги, унинг халқ оғзаки ижоди меросида турган ўрни юзасидан тўлиқ тушунчага эга бўламиз. Энг муҳими, дўмбира ижро этиладиган ва Хоразм, Фарғона водийсидаги анъаналарини бирлаштириб турган умумийлик, дostonчиликда шеъринг ва насрий парчалар бирикувидан эпик асарлар пайдо бўлгани билан изоҳланади.

Хоразм достонларини ўрганиш тажрибаси ҳар бир бахши ижодига алоҳида-алоҳида ёндашиш лозимлигини тасдиқламоқда. Достон ижроси қайси анъана, қайси мактабга тааллуқли эканидан қатъи назар достон ижросига бўлган муносабатни бахшининг маҳорати, созандалик даражаси, актёрлиги, овози белгилайди. 1970 йилда Хоразм телевидениеси таклифи билан Бола бахши ижодига бағишланган кўрсатув ташкил этдик. Сценарий лойиҳаси бўйича Қурбонназар ота Абдуллаев ёшлигидан достон айтиб халқ орасида шуҳрат топгани кўрсатилиши лозим эди. Биз Бола бахшининг ўрнига унинг фарзандларини “ёш Бола бахши” деб экранда кўрсатдик. Аммо “Мани ёрим боғ сайлина галармиш” кўшиғи ижроси режиссёрга маъқул бўлмади. Уч-тўрт марта такрорлангандан сўнг ўғлидан кўнгли тўлмаган Бола бахшининг ўзи: “Мен айтиб берайми?” – деб достон ижросини намойиш қилди. Аввало, тор овози тамоман жарангдор эди. Бахшининг юзи тўлиқ ҳаракатда эди, кўзлари ўйнарди, қошлари бир баландда, бир пастда қоқиларди. Бурун, мўйлов, лаб шунчалар жозибали кўриниш касб этдики, бутун студия бу томошани кўргани йиғилди. Устига устак, бир пайт бахши кўлидаги соз тепага учиб кетди. Соз усули бузилмаган ҳолда яна қўлга қайтди. 70 ёшдан ўтган Қурбонназар ота: “Менинг ёрим боғ сайлина галармиш” – деганида, студиядагиларнинг ҳаммаси ўзини Ошиқ Ғариб деб ҳис қилди. Декабрь ойининг охири кунлари бўлишига қарамай шу заҳоти ташқарига чиқиб, гул териш ҳавасида ёндилар. Бахшилар билан бундай мулоқот умр бўйи эсда туриши табиийдир.

2009 йил январь ойида Ўзбекистон Миллий университетининг Журналистика, Ўзбек филологияси факультети талабалари Ўзбекистон Халқ бахшиси Қаҳҳор бахши Раҳимов, 2010 йилда Ўзбекистон Халқ бахшиси Шомурод бахши Тоғаев билан амалий машғулот – учрашув ўтказди. Бахшиларнинг саҳнадаги чиқишлари бутун тингловчиларни лол қолдирди. Соз, овоз, бадиҳа, маҳорат, бахшининг ўзи достон деган мўъжизавий санъатнинг сеҳри эканига ҳамма ишонч ҳосил қилди.

Достонлар таснифи. Ўзбек достончилиги ижро усулига кўра хилма-хил кўринишга эга эканини кўриб чиқдик. Таниқли олимлар В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов, М.Саидов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқовнинг ўрганиш натижаларига кўра достонлар мазмунан ҳам мақол, эртақ, кўшиқ сингари турларга бўлинади. Олимларимиз таснифларида фарқлар борлигини қайд қилган ҳолда, умуман, достонларни мазмунан қуйидаги турларга бўлишни маъқул ҳисоблаймиз:

1. Қаҳрамонлик достонлари (“Алпомиш”).
2. Ишқий-романик достонлар (“Равшан”, “Кунтуғмиш”).
3. Жангнома достонлари (“Якка Аҳмад”).
4. Китобий достонлар (“Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро”).
5. Тарихий достонлар (“Ойсулув”).

Юқоридаги таснифнинг асосини достонларда тасвирланган воқеаларнинг моҳияти белгилайди. Аввало, севги-муҳаббат, қаҳрамонлик, саргузашт, жанг лавҳалари акс этмаган достонларнинг ўзи йўқ. Қайси

достонни эшитманг ёки ўқиманг, албатта, асар қаҳрамони мардлиги, жасорати билан бизда ҳурмат қозонади. Албатта, у кимнидир севади ва узоқ сафарга отланади. Аммо шунга қарамай, асарнинг умумий мазмуни заминиди муайян мавзу етакчи ҳисобланади. Масалан, “Алпомиш” достонини олайлик. Достон фарзандсизлик мотиви билан бошланади. Лекин айнан шу мотив “Кунтуғмиш”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Тоҳир ва Зухра” достонларида ҳам бор. “Алпомиш”да Ҳакимбек Қалмоқ юртига кўчиб кетган Барчинни олиш учун сафарга отланади. Сафар мотиви “Равшан”, “Кунтуғмиш” достонидида ҳам бор. “Нигор ва Замон” достонидидаги сафар маъшуқани олиб келишга бағишланмаса ҳам, Ҳасан подшоҳнинг Нигор қизини узатишга розилигида Ғиротни олиб келиш шарти билан боғланади. Демак, сафар ҳам достонларда кўп учрайди. Аммо “Алпомиш” достонидида Барчинга уйланиш мақсади Ҳакимбек сафарида етакчидек туйилгани билан асосий масала Бойсари бош бўлган ва Қўнғиротдан кўчган аҳолини ўз юртига қайтаришдан иборат эди. Бу эса халқни бирлаштириш, юрт мустақиллигини таъминлашдан иборат қаҳрамонлик эпосининг асосий белгиларидан ҳисобланади. Шунинг учун олимлар достондаги муҳаббат, жанг, сафар мотивларини инкор қилмаган ҳолда “Алпомиш”ни қаҳрамонлик асари сифатида эътироф этишган. Кейинги пайтларда “Малика Айёр”, “Чамбил қамали” каби достонларда ҳам қаҳрамонлик мотиви етакчи эканлиги кўрсатилаётган илмий асарлар ҳам борлигини таъкидлаш жоиз.

Шунингдек, “Равшан” достонидида ҳам жанг лавҳалари бор. Равшан бир лавҳада севги деб ватанидан кечадиган номард эмаслигини айтади ва мардлигини далиллайди. Аммо достондаги етакчи масала барибир унинг Зулҳумор ишқидаги саргузаштлари билан боғлиқ. Шу боис бу асарни ишқий-романик турга мансуб бериш маъқул.

Қаҳрамонлик эпоси халқ оғзаки ижоди тарихида фольклоршунослик нуқтаи назаридан алоҳида босқич сифатида баҳоланади. Юнонлардаги “Одиссея” ва “Илиада” асарлари бу жиҳатдан қайта-қайта таъкидланган. Қирғиз халқ ижодидаги “Манас”га ҳам шундай баҳо бериш мумкин. Бундай асарларда қаҳрамонлик ва фавқулодда мардлик кўрсатган халқ фарзандининг юрт озодлиги, элини бирлаштириш мақсадидаги сафарлари, сон ва куч жиҳатдан устун турган душман билан олишувлари акс этади. Ўзбекларда қаҳрамонлик эпосига “Алпомиш” достони мисол бўлади. Унда юртимиздаги миллий анъаналарнинг шаклланиши, ташқи душманга қарши кураш, халқ бирлигини сақлаш, мустақил ҳаётни муҳофаза қилиш ғоялари ўз ифодасини топган.

Халқимиз бахшилари репертуаридаги достонларнинг салмоқли қисми севги-романик турга мансубдир. “Роман” сўзи француз тилидан олинган бўлиб, эпоснинг бир тури маъносини билдиради. Кейинчалик бадиий адабиётда роман жанр сифатида ажралиб ривожланди. Энди севги-саргузашт воқеалари, етакчи асарлар бу ном билан аталди. Халқ ижодида севги-романик атамаси билан аталган достон деганда, асосан, муҳаббат билан алоқадор саргузаштлар акс этган асарлар назарда тутилади. Уларда воқеа тугуни ошиқнинг маъшуқа ҳақида хабар топишидан бошланади. Кейинчалик

кахрамон ишқий саргузаштларига бой сафарга отланади. Бу йўлда бахши кашфиётларига бой лавҳалар ўйлаб топилади. Масалан, Ислом шоир ижросидаги “Нигор ва Замон” достонида йигит ва қиз бир-бирига кўнгил кўяди. Аммо қизнинг отаси Замондан Гўрўғлининг Ғиротини олиб келиб беришни талаб қилади. Бахши Замон саргузаштида девлар билан олишув, палакқуш, Гўрўғлининг жанг қилиш санъатларини маҳорат билан дoston сюжетига сингдириб юборади. Тур жихатдан дostonни севги-романик деб аташдан бошқа илож йўқ. Аммо асосий йўналиш кўпроқ сафар саргузаштларидан иборатдир. “Равшан”, “Кунтуғмиш” эса мазкур дostonлар турининг гўзал намуналари сифатида тан олинган.

Жангнома дostonларида жанг лавҳалари тасвирига эътибор қаратилади. Бахшилар бундай дostonларни нисбатан кам ижро этганлар. Ҳайратли жанглар тасвири, асар қахрамонларининг ботирликлари бахши томонидан фантастик талқинда ифодаланади. “Юсуф билан Аҳмад”, “Алибек билан Болибек”, “Қирқ минг” каби эпос намуналари шулар жумласидандир. Халқ китоблари. XVIII аср охири XIX асрда ёзма ва оғзаки адабиётлар ижодий ҳамкорлиги маҳсули сифатида янги бир йўналишдаги дostonлар пайдо бўла бошлади. Уларда халқ оғзаки ижодидаги чекланмаган фантастик тасвирлар ва ёзма адабиётдаги индивидуал тасвир уйғунлашган эди. Адабиётшуносликда бадий ижоднинг бу намуналари халқ китоблари номи билан ўрганилди. Ёзма адабиёт вакиллари томонидан яратилган дostonлардаги қизиқарли ва ибратли воқеалар билан танишган бахшилар уларга суянган ҳолда ўз нусха (вариант)ларини яратдилар. Шу боис халқ китоблари кўпроқ фольклоршунослик томонидан таҳлил этилди. “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро”, “Вомиқ ва Узро” дostonлари шу тарзда вужудга келди ва ўрганилди. Хоразм дostonчилиги, асосан, халқ китобларини ёддан ижро қилиш заминидан шаклланди.

Тарихий дostonлар. Халқ оғзаки ижодидаги кўшиқ, эртақ жанрларида тарихий воқеалар ўз ифодасини топгани каби дostonларда ҳам ўтмиш муҳрланган асарлар бор. Бундай асарлар фольклоршуносликда тарихий дostonлар деб юритилади. Қизиғи шундаки, тарихий дostonларнинг мумтоз намунаси “Ойсулув” юртимизда икки ярим минг йил олдин рўй берган мустақиллик учун олиб борилган курашнинг бадий ифодаси бўлиб чиқди. Ҳеродотнинг “Тарих” китобидаги Тўмарис воқеаси “Ойсулув” дostonидагига жуда ўхшайди. Тўғриси айтсак, агар “Тўмарис” ҳақидаги ривоят матни сақланмаганида “Ойсулув”нинг яратилишида тарихий воқеа асос бўлганини аниқлаш жуда мушкул кечарди. Таниқли олимлар Т.Мирзаев ва Б.Саримсоқов “Ойсулув” дostonининг вужудга келишида Тўмарис номи билан машҳур тарих асос бўлганини илмий далиллаб берганлар. Тарихий дostonлар репертуари кейинчалик яратилган “Тулумбий”, “Шайбонийхон”, “Ойчинор” каби асарлар билан бойиди. XX аср бошларида эса “Намоз”, “Маматкарим полвон”, “Жиззах кўзғалони” каби дostonлар пайдо бўлди. Шундай қилиб, дostonлар оғзаки ижод меросидаги мураккаб жанр ҳисобланади. Уларда халқнинг халқ сифатида шаклланиш жараёнидан тортиб, тарихий ҳаёти, расм-русумлари, одатлари, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги

фалсафий қарашлари кенг кўламда акс этган. Бахшилар ўз ижролари билан бевосита халқ оммасининг эстетик савиясини оширишга ҳисса қўшдилар. Халқ педагогикасининг талабларини кенг оммага маълум қилиб бордилар. Ўзбек достонлари ижро анъанасига кўра хилма-хиллиги, мавзулари ранг-баранглиги билан шуҳрат топди.

Халқ эпик ижодининг шоҳ асарлари достонлар мисолида ўзбек миллатининг жаҳон халқлари маънавий ва маданий хазинасига қўшган муносиб ҳиссаси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Мазкур меросни ўрганишда Ҳ.Зарифов, М.Алавия, М.Афзалов, Т.Ғозибоев, О.Собиров, З.Ҳусаинова, М.Саидов, Ж.Қобулниёзов, М.Муродов, Б.Саримсоқов, А.Қаҳҳоров каби марҳум олимлар ва Т.Мирзаев бошчилигида бугунги кунда тинимсиз меҳнат олиб бораётган С.Рўзимбоев, О.Сафаров, А.Мусақулов, М.Жўраев, У.Жуманазаров, Ш.Турдимов, Ж.Эшонкул, А.Эргашев каби тадқиқотчилар халқ олдидаги бурчларини адо этиш йўлида хизмат қилмоқдалар.